

Тимашов В. О., к.ю.н., доцент кафедри фінансового та адміністративного права УДУФМТ

ФОРМУВАННЯ Й ЗАКРІПЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ (VI-XVII СТОЛІТТЯ)

Розглянуто становлення і розвиток інституту прав людини в Україні в період VI-XVII ст. Проаналізовано історичні умови, що вплинули на особливість розвитку прав і свобод на території України, а також супротив українського народу при порушенні цих прав та їх відстоювання.

Ключові слова: права людини, звичаєве право, давньоруське право, Руська Правда, магдебурзьке право, Конституція Пилипа Орлика, конституційні права і свободи людини та громадянина.
Літ. 15.

Тимашов В. А., к.ю.н., доцент кафедри фінансового та адміністративного права УГУФМТ

ФОРМИРОВАНИЕ И ЗАКРЕПЛЕНИЕ ИНСТИТУТА ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (VI-XVII ВЕКА)

Рассмотрено становление и развитие института прав человека в Украине в период VI-XVII веков. Исследованы исторические условия, повлиявшие на особенность развития прав и свобод на территории Украины, а также борьба украинского народа за независимость и отстаивания своих прав и свобод.

Ключевые слова: права человека, общее право, древнерусское право, Русская Правда, Конституция Филиппа Орлика, магдебургское право, конституционные права и свободы человека и гражданина.

Timashov Victor, PhD, Associate Professor USUFIT

EMERGENCE AND FORMATION HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN UKRAINE (PERIOD VI-XVII CENTURY)

The article deals with the formation and development of the institution of human rights in Ukraine. Researched historical conditions that influenced the feature of rights and freedoms in Ukraine. Followed the principles of Ukrainian people for independence and defend their rights and freedoms.

Keywords: human rights, customary law, ancient law, Rus'ka Pravda, the Constitution of Philip Orlyk, Magdeburg law, constitutional rights and freedoms of man and citizen

Український народ зробив гідний внесок у становлення прогресивних уявлень про права людини. Його представниками була створена низка яскравих взірців правової думки й нормотворення, в яких отримали своє втілення такі найвищі цінності суспільства, як законність, свобода, рівність, повага до особистості та ін. Чимало демократичних інститутів і гуманістичних ідей (народоправство, відмова від смертної кари, віротерпимість, виборність суддів тощо) народилися або дістали розвиток саме на території сучасної України.

Права людини як наука, тобто як система юридичних знань, концепцій і доктрин про виникнення, розвиток і сучасний стан можливостей людини, останніми роками досить активно розвивається в Україні. Це обумовлено зміною відношення до людини (хоча б у декларативному сенсі!) з боку держави, визнання людини найвищою соціальною цінністю, інтересам якої повинен підпорядковуватись державний устрій, система і діяльність органів влади. Проте, права людини – це проблема, яка не виникла нещодавно, це проблема загального історичного, соціального та культурного розвитку усього людства.

Сучасний каталог прав людини, який зафіксований у міжнародно-правових документах, відтворений в національному законодавстві держав, є результатом історичного становлення еталонів і стандартів, які стали нормою сучасного демократичного суспільства. Існують усі

підстави стверджувати, що історичний розвиток людства пов'язаний зі зміною уявлень про права людини. Культурний прогрес суспільства взагалі є неможливим, якщо він не вносить щось нового у статус людини, якщо особа не отримує з кожною новою сходинкою розвитку додаткові свободи. Навіть якщо права є класово обмеженими, але все одно вони розширюються від однієї суспільно-історичної формації до іншої. Як справедливо вказують деякі автори, античний раб є більш вільним, ніж первісний дикун, середньовічний кріпак вільніший за раба, а буржуазне суспільство створило умови для формальної свободи усіх членів суспільства і з цим не можна не погодитися [1, с. 14].

Розробкою теорії прав людини в сучасній українській науці займалися і займаються такі вчені, як В.В. Копейчиков, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович. Окремі аспекти прав людини досліджували К.Г. Волинка, О.В. Домбровська, І.Я. Сенюта, О.Б. Горова та ін. Видані навчальні посібники з проблематики прав людини за авторством А.М. Колодія та А.Ю. Олійника; О.Г. Кушніренка та Т.М. Слинька; П.І. Ольховського, проте спеціальних досліджень з історії становлення та розвитку прав людини проводиться дуже мало.

Нагадаємо, що саме на українській землі було створено блискучий зразок античної демократії – присягу громадянина Херсонесу, а згодом у союзі східнослов'янських племен зародився оригінальний, досить ефективний для тих часів, суспільно-політичний лад з елементами демократії – першими паростками народовладдя і самоврядування. Візантійський історик другої половини VI ст. Прокопій Кесарійський писав, що «племена ці, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, а здавна живуть у народоправстві, й від того у них вигідні справи й не вигідні завжди ведуться спільно» [2, с. 48]. Можна при цьому провести аналогію з древніми греками, які, щоб не допустити узурпацію влади і прихід тиранії, запроваджували інститути влади (магістратури в Стародавній Греції), що являли собою колегіальні владні органи, які склалися як мінімум з двох і більше осіб, запроваджуючи цим механізм децентрації влади. Зазначимо, що древні греки знали й періоди єдиновладного правління, але це відбувалося виключно у кризові періоди і, як правило, тривало обмежені строки. І ще стародавні елліни були переконані, що тільки варвар може визнавати над собою нічим не обмежену владу – цивілізована людина визнає тільки рішення колегіального органу.

У період Київської Русі (IX–XII ст.), яка внаслідок збігу низки історичних обставин не знала рабовласницького ладу, на українських землях не спостерігалось нелюдського ставлення до особи, хоча окремі утиски щодо холопів і челяді звісно мали місце.

Перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму, утворення Київської Русі, а згодом на її місці Київського, Чернігівського, Галицько-Волинського та інших самостійних князівств не призвело до тієї сваволі правителів, попрання людських прав і правового нігілізму, який був притаманний багатьом європейським феодальним державам. Наприклад, в Київській Русі хоча й існувала різниця в суспільному становищі між людьми вільними, напіввільними і невільниками, держава ніколи не здійснювала юридичного оформлення станових груп населення. Будь-яка верства населення не була замкненою, тобто перехід з однієї до іншої групи був можливий. До боярства мали доступ так звані «люди» – представники нижчих верств населення, в дружинники могла потрапити будь-яка вільна людина (навіть звільнений раб), а серед ізгоїв іноді опинялися навіть князі. Військовополонених, які, по суті, набували рабського статусу, часто «саджали» на землю й перетворювали на залежних селян. Раб міг викупитися, створити сім'ю. Якщо один із членів подружжя був вільний, то й після шлюбу його становище не змінювалось. Народжені в такій сім'ї діти також були вільними людьми [3].

Вирізнялися наші пращури й помітною віротерпимістю, про що свідчать, зокрема, норми русько-візантійських договорів 912, 945, 971 рр., в яких договірні сторони скріплюють угоди клятвою. Греки клянуться церквою св. Іллі, а нехрещена Русь – Перуном [4].

Давнє звичаєве право – закон Руський – хоча й узаконювало панування феодалів, але водночас і обмежувало його, створювало певні правові гарантії для нижчих верств населення, закріплювало поступову відмову від варварських принципів кривавої помсти і талону («око за око»), обмежувало сваволлю і врегульовувало повсякденний побут населення Київської Ру-

сі. Ознакою реального демократизму були «ряди» – договори, які укладали жителі зі своїми князями. Основною вимогою в договорі до князя було «не ображати народу». Якщо князь не виконував взятих на себе зобов'язань, то народ на віче міг усунути його з князівського престолу. Так, у 1067 р. Київське віче усунуло з князівського столу князя Ізяслава, а Чернігівське віче 1078 р. – князя Всеволода [6].

У «Велесовій книзі» – пам'ятці, що датується IX ст., зміст просякнутий духом віри, любові і надії, а вінцем цього духу є свобода і самоцінність особистості. Окремі уявлення про права людини містяться в таких джерелах, як «Руська правда», «Слово про закон і благодать», «Повчання Володимира Мономаха», пізніше – у Литовському статуті (ідеї рівності всіх перед законом, особистої відповідальності, захисту прав людини з боку держави) [7, с. 61].

Правову основу Київської Русі становила «Руська правда» (1036–1037 рр.) – перший писаний кодифікаційний акт руського феодального права, авторство якого пов'язують з іменами Ярослава Мудрого та його нащадків. «Руська правда» в багатьох аспектах вигідно відрізнялася своїм відносним гуманізмом і юридичною технікою від подібних європейських «варварських прав». Кодексом урегулювався широкий спектр суспільних відносин – у ньому містилися норми, що безпосередньо стосуються особи, її прав і свобод. Зокрема, широко врегульовувалися відносини власності і спадкові відносини. Низка норм закріплювала відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катування під час допиту, обмеження, а згодом і заборону кривавої помсти, різноманітні правові механізми захисту життя, честі і гідності особи.

Становище жінки за давньоруським правом було набагато вищим, ніж за давньогерманським та римським правом, в яких жінка, донька, дружина, мати завжди потребували опікуна і були все життя не правочинним, тобто не мали права голосу. Навпаки, в Україні жінка за життя чоловіка зберігала своє окреме майно, яке і після його смерті не входило до спільної спадщини: жінка ставала повноправною головою родини («Якщо жінка залишається після чоловіка вдовою, то дати їй частину з майна, а що дав їй чоловік при житті своєму, те залишається їй поверх того...») [8].

Норми і принципи «Руської правди» зберегли своє значення і в часи феодальної роздробленості, в тому числі на землях могутньої Галицько-Волинської держави (1199–1340 рр.). Пізніше внаслідок ординської навали та експансії з боку сусідніх держав на українських землях настали важкі часи.

Починаючи з XIV ст., більша частина українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського. У цій багатонаціональній державі українські князівства отримали сприятливі умови для свого соціально-економічного і культурного розвитку. Річ у тім, що Литва перейняла українські культуру, традиції державного життя Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, що виявилось у поступовому так званому запозиченні, перенесенні «руських» правових норм на Литовсько-Руську державу. Власні акти «великокнязівської влади теж спиралися на давні руські правові джерела і «Руську Правду». У цей період основна частина українського населення – селянство підпала під владу земельних власників, а у розшарованому на окремі стани суспільстві на перший план вийшла боротьба за станове право, вільності та привілеї. Унаслідок цього Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.) і особливо останній з них, який багатьма сучасниками вважався найдосконалішим в Європі збірником законів, закріпили низку принципово нових підходів до статусу особи [9].

Офіційно проголошувалось, що законодавство – єдине для всіх підданих держави і вони рівні перед законом. Щоправда, наявність суттєвих станових привілеїв і обмежень робили ці положення багато в чому декларативними та фіктивними, але сам факт проголошення цього принципу мав прогресивне значення. Було проголошено недопустимість арешту без законних підстав і покарання без суду, право на розгляд справи неупередженим судом, право на допомогу адвоката (у тому числі і для осіб, неспроможних її оплатити). Заборонялося карати за чужу провину родичів або слуг правопорушника [10].

Декларувалася й свобода віросповідання, та мала вона обмежений характер, стосувалася лише християнських релігій і не поширювалося на «євреїв, татар і всяких бусурманів» [11].

Вільну людину за жодних обставин не можна було перетворити на невільника, вона мала право вільного виїзду до будь-якої країни, з якою не ведеться війна. Жінку заборонялося видавати заміж проти її волі.

Значно раніше, ніж в інших країнах, було закріплено виборність суддів і відокремлення суду від адміністрації. Встановлювалося, що у виборах великого князя беруть участь всі піддані держави, хоча реально нижчі верстви населення були усунені від цього процесу.

Оскільки руське право було одним з основних джерел Статутів, то останні розглядалися українським населенням не як прояви іноземної правової культури, а як власне «старі право». Цей акт, який став перехідним правовим документом від Середньовіччя до Нового часу, своєрідним маніфестом правової держави у феодальному розумінні, діяв в Україні аж до 1840-1842 рр.

Паралельно з Литовськими статутами в українських містах дедалі більшої ваги набувало магдебурзьке право, яке стало основою їх самоврядування і судового імунітету, своєрідним гарантом проти феодальної сваволі. На початку XIV ст. це право дістали багато міст Закарпатської України, які були підвладні Угорщині, починаючи з другої половини XIV ст. – чимало міст Правобережної України і, нарешті, наприкінці XIV ст. – деякі міста Лівобережжя. Міста, які одержували магдебурзьке право, виходили з-під влади місцевих феодалів, а їх мешканці формально вважалися вільними людьми й отримували низку пільг і привілеїв [12].

Для повного уявлення про тогочасні права і вільності людини суттєве значення має аналіз політичного зближення Великого князівства Литовського і Польщі, яке розпочалося Кревською (1385 р.) і завершилося Люблінською (1569 р.) уніями та утворенням єдиної держави Речі Посполитої, до складу якої входила значна частина українських земель. Від Польщі на нашу землю прийшли не тільки посилення феодального гноблення і покатоличення населення, що призвело до низки селянських та народних повстань (1591-1593 рр. під керівництвом Криштофа Косинського; 1594-1596 роки – під проводом Северина Наливайка; 20-30-ті роки XVII ст. – очолювані Марком Жмайлом, Тарасом Федоровичем, Іваном Сулимою, Павлом Бутом, Яковом Острянином, Дмитром Гунею та ін.), а й до ідеї шляхетської демократії, наріжним каменем якої були проголошені шляхетські вільності й рівність.

У постійній боротьбі з королівською владою і магнатами польська шляхта виступила під гаслом верховенства права, здійснення законодавчої влади лише сеймом (колегіальним органом) за умови одностайного прийняття рішення, непорушності шляхетських прав і гідності. Шляхетство мало значні права, які були невід'ємними (наприклад, особиста недоторканність). Водночас звичаї залишалися первісними, дикими: у школах при монастирях шляхетських недоростків монахи били, сікли різкими зовсім великих хлопців і, навіть, дівчаток), але підняти руку на дорослого шляхтича не мав права ніхто, навіть сам король. У випадку порушення монархом прав і свобод підданих, останні отримували право на так звану «конфедерацію» – створення коаліцій, спрямованих проти цього, і «рокош» – офіційне повстання проти короля. Усі ці права й вольності були згодом поширені й на українську шляхту. Якщо ж врахувати, що в Польщі, на відміну від інших країн Європи, шляхти було багато (в різних воєводствах від 8 до 20% населення), то школу цивілізованого життя, поваги до людської особи, в тому числі до самих себе, проходив досить значний відсоток і українського населення [12].

Ідеали рівності, свободи та поваги до гідності людини панували і в Запорізькій Січі, звідки в роки національно-визвольної війни 1648-1694 рр. вони поширилися по всій Україні, стали потужним чинником народного руху. На звільненій козаками території було створено оригінальну систему суспільно-політичного управління, яка базувалась на засадах виборності органів публічної влади та їх фактичній підзвітності виборцям з помітною роллю колегіальних установ – рад різних рівнів. Це дає підстави стверджувати, що в українській державності була започаткована майбутня республіканська форма правління та кардинально змінений

правовий статус основної маси населення. Було утворено умови для відновлення колишніх національних, релігійних і економічних прав. Більша частина феодално-залежних селян стає вільними людьми. Особисту волю одержали і більшість городян, оскільки міста вийшли з-під феодалної влади. Українська шляхта і козацька верхівка отримали багато пільг і привілеїв. Але згодом з'ясувалось, що задовольнити інтереси панівної верхівки неможливо без повернення до кріпацтва, і тому українські феодали користувалися будь-якою нагодою, щоб обмежити права і вільності селян, унаслідок чого останні знову потрапили у кабалу [12]. Отже, у черговий раз про права, свободи й гідність людини стало можливим говорити лише стосовно окремих верств населення України.

За Переяславською угодою (8 січня 1654 р.) та Березневими статтями (27 березня 1654 р.) українські землі переходили під протекторат московського царя, але Гетьманщина (так називали політичну організацію, що склалася на території звільненої України) залишалася окремим державним організмом з власним політичним і правовим устроєм, адміністрацією, судами, військом, фінансами. Проте Росія, починаючи вже з 1654 р., намагається обмежити права і вільності України, а згодом бере курс на зведення її статусу до рівня звичайної провінції імперії. Ось чому в цей час провідною ідеєю, яку відстоювали українські гетьмани, стає збереження «давніх прав, даних від великих князів литовських і королів польських». В українсько-московських договорах, в яких визначався правовий статус України та її відносини з Росією (Березневих статтях 1654 р., Переяславських статтях 1659 р., Батуринських статтях 1663 р., Московських статтях 1665 р., Глухівських статтях 1669 р., Конотопських статтях 1674 р., Коломацьких статтях 1687 р., Решетилівських статтях 1709 р., «Рішительних пунктах» 1728 р.) підкреслювалося, що за українськими козаками і шляхтою зберігаються їх права, вільності і привілеї, гарантуються станові права духовенству і міщанам [13].

Вершиною козацького нормотворення вважається Конституція Пилипа Орлика 1710 р. У різних історико-правових джерелах цей документ називають по-різному – Бендерська конституція (від міста Бендери, де на час написання тексту документа проживав автор), «Конституція прав і свобод Війська Запорозького», договір між запорожцями та гетьманом Малоросії та ін. В цьому документі містилися вимоги, які висувалися козацтвом до всіх гетьманів з часів І. Виговського (1657-1659 рр.) і всіх московських царів з часів Олексія Михайловича (1645-1676 рр.) і стосувалися насамперед обмеження компетенції гетьмана, організації влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, виборності урядовців, утвердження прав і свобод громадян. Зокрема, цим актом обмежувалися податкові стягнення, встановлювалося непорушне правило захисту жінок – удів козаків, їхніх дружин, дітей-сиріт; на гетьмана покладався обов'язок – забезпечувати дотримання непорушних громадянських вільностей. Ця Конституція реальної сили так і не набула. Вона залишилася в історії лише як оригінальна правова пам'ятка, в якій зроблена спроба закріпити нову, відносно демократичну модель державного ладу України в разі приходу до влади «гетьмана-емігранта». Пакти і Конституції законів і вільностей Війська Запорозького між Гетьманом Пилипом Орликом та старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким 1710 р. включають статті про захист недоторканності законів та вільностей; право власності не тільки Гетьмана, а й ченців, священників, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб; право обирати козацьких і простих урядників, а особливо полковників вільним волевиявленням і голосуванням; право удів козаків, їхніх дружин і дітей-сиріт, жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, бути вільними від загальних повинностей та сплати податків. У Конституції декларується ідея «виправлення та підйому своїх природжених прав та вільностей», відновлення «всіх природних прав та рівності» [14, с. 27].

Отже, становлення та розвиток прав людини має тривалу історію і супроводжується боротьбою доктрин і традицій, що характерні для певної країни. Саме завдяки поєднанню ідей природної та позитивістської концепцій прав людини і стало можливим закріплення фундаментальних прав у конституціях демократичних держав, оскільки основні права індивіда – це

конституційні права. Зазначене дає можливість визначити основні права людини як комплекс можливостей, закріплених конституцією держави та міжнародно-правовими документами, які становлять нормативну основу суб'єктивних прав.

Література

1. Права человека : учебник для вузов / отв. ред. член-корр. РАН, д.ю.н. Е.А. Лукашева. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 573 с.
2. Прокопий из Кесарии. Война с готами / пер. с греч. С. П. Кондратьева. – М., 1950.
3. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 1. До початку XI віка. – Т. 2. XI–XIII вік. – 648 с.
4. Гуз А.М. Договір 911 р. / А.М. Гуз // Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі ; упор. і наук. коментарі А.М. Гуз. – К. : КНТ, 2007. – 72 с.
5. Гуз А.М. Договір 911 р., Договір 944 р. / А.М. Гуз // Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі; упор. і наук. коментарі А.М. Гуз. – К. : КНТ, 2007. – 72 с.
6. Хачатуров Р.Л. Становление права (на материале Киевской Руси) / Хачатуров Р.Л. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1988. – 261 с.
7. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / Колодій А.М., Олійник А.Ю. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 340 с.
8. Правда Русская. II. Комментарии / под ред. акад. Б.Д. Грекова. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – 640 с.
9. Статути Великого князівства Литовського : У 3-х т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – 462 с.
10. Статути Великого князівства Литовського : У 3-х т. – Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – 558 с.
11. Статути Великого князівства Литовського : У 3-х т. – Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – 666 с.
12. Терлюк І. Історія держави і права України (Доновітній час) / Терлюк І. – К. : Атіка, 2006. – 400 с.
13. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини : навч. посіб. / Бойко І.Й. – Львів : Світ, 2000. – 120 с.
14. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини : монографія / Антонович М. – К. : Вид. дім «KM Academia», 2000. – 262 с.
15. Юрій М. Історія України : навч. посіб. для студентів неісторичних факультетів всіх рівнів освіти / Михайло Юрій. – К. : Кондор, 2007. – 249 с.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2013 р.